

"לידתה של עדה"

מתוך "ליקוטי שמואל"

מלקט ועורך: ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

לידתה של עדה

נועם פלאי - היסטוריה יהודית

כיצד הפכו עדות ישראל ממסגרות מקומיות לזהות ומוצא?

אחת החלוקות הבולטות ביותר בתוך עם ישראל היא החלוקה שבין אשכנזים לספרדים. למעשה, היא כל כך בולטת עד שבקלות ניתן לשכוח שהיא איננה חלוקה סימטרית במיוחד מבחינה מספרית; ערב השואה היוותה הקהילה האשכנזית כ-90% מכלל האוכלוסייה היהודית, וגם כיום עומד שיעור האשכנזים על כ-75% מהעם היהודי.

לשתי הקהילות שורשים עתיקים למדי; ראשיתו של הישוב היהודי בספרד מתוארך לתחילת המאה השלישית לספה"נ, כאשר מסורות מקומיות ידעו לספר על שורשים עוד מתחילת תקופת בית ראשון. ואילו לקהילה האשכנזית שורשים קדומים לא פחות; והרא"ש בתשובותיו (כלל כ, סימן כ) מייחס את המסורת והמנהג האשכנזיים לימי בית שני. עד לפני שנים לא רבות נמצאו האזכורים הראשונים לישוב יהודי באשכנז ברישומים מן המאה הרביעית לספה"נ, אך ממצאים ארכיאולוגיים מהשנים האחרונות טוענים לקיומו של יישוב יהודי בקלן כבר במאה הראשונה לספה"נ.

כמובן, עדויות ראשוניות אינם מספרות בהכרח על כך שהיישוב שמר על קיומו בעקביות לאורך זמן. אנחנו לא יכולים לדעת האם אכן המשיך אותו גרעין יהודי להתקיים גם בתקופה שבה פשוט הברברים על שטחי הקיסרות הרומית המתפוררת, או שמא מאורעות התקופה קטעו את הרצף ההיסטורי. כך או כך, מסורת שהוזכרה בין היתר אצל האור זרוע (ומאוחר יותר, בשינויים מסוימים, אצל המהרש"ל) מייחסת את תחילתו של היישוב האשכנזי במגנצא לתקופת השושלת הקארולינגית, בסביבות המאה התשיעית או העשירית לספה"נ – זמן מקביל פחות או יותר לזמן שבו מתחיל התפתח המרכז התורני הגדול של ספרד. באותן השנים מפציעה תקופת הראשונים והחלוקה שאנו מכירים בין חכמי אשכנז לחכמי ספרד.

שתי הקהילות, האשכנזית והספרדית, התפתחו אפוא בזמנים מקבילים כאשר הן יודעות ימי שובע ורזון גם יחד, אמנם ההבדל ביניהם היה ניכר בכמה וכמה תחומים מרכזיים. כך למשל,

בעוד שחכמי ספרד שמרו על מסורת מנהג אחידה שנשענה על קשר עם גאוני בבל, המנהג האשכנזי היה גמיש ומגוון יותר והושפע רבות דווקא משרשים ארץ-ישראלים ומפרשנות עצמאית של הגמרא. הבדל זה בא לידי ביטוי בין היתר בכך שבאשכנז כמעט שלא היה ניתן למצוא ספרים "דווקניים", ואילו בבית המדרש הספרדי הייתה חשיבות יתרה לשימורה של הגרסה הוותיקה גם במקומות שבהם היא הייתה נעדרת. הבדלים נוספים קשורים בין היתר לעובדה שאת שלביו המכוננים עשה הישוב היהודי בספרד תחת שלטון מוסלמי, בעוד שטחי הקיסרות הרומית הקדושה נשאר מחוץ להישג ידם של הערבים.

התהוותם של קהילות שונות בעלות הבדלים תרבותיים ומסורת פסיקה שונה היא תהליך טבעי הנובע מהפיזור. כבר בחז"ל אנו מוצאים כללים הנוגעים ל"מנהג המקום" וכיצד לנהוג במקרה שאדם יוצא ממקום אחד ומגיע למקום עם מנהג אחר. אמנם, בעוד מקדמת דנא היה הגורם הגיאוגרפי בעל משקל מכריע בעיצובו של המנהג והזהות הקהילתית, במהלך הזמן הלכה החלוקה בין אשכנזים וספרדים ונעשתה לעניין העובר בתורשה – משפחות ספרדיות המשיכו לשמור על מנהגיהם גם באזורים אשכנזיים וכן להיפך. כיצד אירע תהליך זה? היריעה כאן קצרה להכיל, אך אירועים מסוימים יכולים לשפוך מעט אור על התקופה שבה הלכה חלוקה זו וקבלה מעמד של קבע.

תחילתה של היציאה מתוך המסגרת המקומית נולדה למעשה בשנות הדמדומים של יהדות ספרד, כאשר יותר ויותר יהודים בחרו לעזוב את אנדלוסיה ולנדוד מזרחה אל שטחי האימפריה העות'מאנית המתרחבת והסובלנית יחסית. גלי הגירה אלו, שהלכו והתגברו במהלך המאה החמש עשרה והגיעו לשיאם עם גירושי ספרד ופורטוגל בסוף מאה זו, הביאו לתופעה לא מצויה; לפתע נאלצו קהילות מבוססות להתמודד עם גלי מהגרים בעלי מסורת שונה. כך נוצרו בכמה מקומות קהילות מיעוט שסירבו להיטמע בתוך המסגרת הקהילתית המקומית. המפגש האמור הוליד לא פעם מתחים בין הקהילות השונות, ויצר מציאות חדשה שבה קהילה הוגדרה על פי מוצאה, ולא על פי מיקומה בפועל.

סיפור דומה אם כי הפוך אירע עם עליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל במאה התשע עשרה. לאחר גירוש ספרד הפכה ארץ ישראל לאחד ממרכזי התורה הגדולים בעולם ולמעשה ליורשתה של יהדות ספרד המפוארת. בין הפוסקים שררה הסכמה רחבה לכך שמנהג המקום בארץ

ישראל הוא מנהג ספרד ופסיקו של רבי יוסף קארו. על פי הכללים הרגילים היה צריך להיות לכאורה הדין שכאשר יבוא מי מבני אשכנז לארץ ישראל יהיה עליו לקבל על עצמו את מנהגי הספרדים. ואכן, רבי אברהם דאנציג, מתלמידי החכמים הבולטים בוויילנה בזמן הגר"א, התייחס בספרו לסיטואציה זו:

"... אבל בדבר שיש בו איסור – כגון מיעוך הסרכות, שבארץ ישראל הולכים אחר פסק השו"ע שאסור למעוך, ובני האשכנזים נהגו אחר הרמ"א – בכגון זה כייפינן לאשכנזים שינהגו כמו הספרדים דשם משום בל תגודדו." [1]

גם הגר"א בעצמו לא ראה את מנהגי ארצו כבעלי תוקף מחייב מעבר לתחומם הגיאוגרפי, ואף התאוה להסיר עולם מעליו:

"שמעתי מהרב יעקב כהנא (חתן בנו של הגר"א) ששמע הדברים יוצאים מפי אדמו"ר החסיד: לו ייתן ה' שאזכה לשבת בארץ הקדש, וכדאי הוא לי שאפטר לכל הפחות ממנהג פוליש (פולין) [2]."

אולם למרות כל זאת, כאשר עלו תלמידי הגר"א לארץ ישראל הם המשיכו לשמור על מנהגייהם האשכנזים, כאשר הם מתפללים בבית כנסת נפרד בנוסח אשכנז. האם סברו תלמידי הגר"א ששונה דין יחידים העוברים ממקום למקום לדין מרובים? בספרו "פאת השלחן" נקט רבי ישראל משקלוב, ממנהגיה הבולטים של העלייה, דעה חד משמעית לכאורה:

"הבאים לא"י בעיר שיש שם מנהג קבוע וקבעו דירתם שם – אע"פ שהבאים הם מרובים, יש להם דין יחיד וחייבים לנהוג [כמנהג המקום] שבאו [לגור בו]. אבל כשבא לעיר חדשה, לעולם אזלינן בתר רובא. הרי שנקבצו עשרה אנשים חדשים בעיר חדשה, ו' ממקום אחד וד' ממקום א', הולכין אחר מנהג של הששה. ואם באו עשרים ממקום א' ועשרים ממקום אחר, אין כאן מנהג, ויעשו ע"פ התורה הכל, עד שיתקנו ויעשו הסכמות ביניהם ע"פ הרוב." [3]

אמנם, ר' ישראל מחלק בין סוגי מנהגים: במנהגי ציבור יש להישמע בהם למנהג המקום, אך בחובות אישיות, כדוגמת ההמנעות מנשיאת שתי נשים [4], יש להמשיך ולשמור על המנהג המקורי. אם כך, היה לכאורה על תלמידי הגר"א לאמץ את מנהגי התפילה הספרדים – מדוע אפוא הם המשיכו לאחוז במנהג אבותם?

בהמשך הספר מתייחס ר' ישראל בפירוש לדילמה זו:

"בירושלים עיה"ק נוהגים ק"ק אשכנזים שמתפללים בנוסח האשכנזים, גם שבית הכנסת שלהם בין בתי כנסת של ק"ק הספרדים[5]."

לא רק בירושלים, אלא גם בצפת – מקום מושבם של ר' ישראל ותלמידיו בהתחלה. ר' ישראל מאריך למצוא למנהג בשתי המקומות סימוכין באמצעות עדויות היסטוריות המורות שקהילה אשכנזית התקיימה בירושלים עוד בזמן השל"ה. ר' ישראל הביא גם את מכתבו של בעל הגינת ורדים (1650-1712) שדאג מתרחיש שבית הועד האשכנזי בארץ ישראל יתבטל והאשכנזים יאבדו את מעמדם ההלכתי האוטונומי [6]. כמו כן, התבסס ר' ישראל על המסורת שלפיה האר"י ז"ל – שמקום מושבו היה בצפת – נהג להתפלל בימים נוראים בנוסח אשכנז. כל העדויות הללו היוו הוכחה לכך ששתי הקהילות פעלו במקביל, ומכאן שההלכה היא שבשני בתי דין בעיר אחת לא קיים האיסור של "לא תתגודדו". אמנם, ר' ישראל לא מנסה להתחקות אחר התהליך ההיסטורי שבו קמו הקהילות הללו מלכתחילה, מבלי שהאחת נטמעה בחברתה. פסקו של ר' ישראל לא הספיק למנוע מחלוקת, והוויכוחים אודות מעמדם העצמאי של הקהילות החדשות המשיך להתסיס את החיים היהודים בארץ. באחת מהמחלוקות הוצרך ר' ישראל לפנות לגדולי ליטא על מנת שיתמכו בדעתו וימנעו מאנשי הועד הספרדי לכופ את דעתם עליהם.

ארץ ישראל המשיכה להוות מקום מפגש לאשכנזים, ספרדים וחסידים גם במהלך השנים הבאות. עם התחדשות הישוב היהודי בארץ, עלתה שוב שאלת הבדלי המנהגים בן העדות ועלו בה דעות שונות. כך או כך, עם חורבן של הקהילות היהודיות באירופה ובארצות המזרח במאה הקודמת, נחתם הגולל על הקשר בין מיקום גאוגרפי ומנהג, וכיום, החלוקה הקהילתית חדלה לחלוטין להיות תלויה במסגרות חיצוניות ומקומיות והפכה לשאלה בלעדית של זהות ומוצא.

[1] חכמת אדם שערי צדק, משפטי הארץ, יא כו.

[2] תוספות מעשה רב, ר"מ.

[3] פאת השלחן, הלכות ארץ ישאל ב, כו.

[4] שם, ב, כד.

[5] שם, ג, יד.

[6] גינת ורדים, יורה דעה כלל ט, ג.